

УДК 811.512.145:342,8

СМЫСЛОРАЗЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УДАРЕНИЯ В СУДАКСКОМ ГОВОРЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Карахалилова З. Э.

Макъалемизде ачыкъланаджакъ мевзумыз муим, меракълы, муреккеп ве бугуныкы кунде актуальдир, чюнки бу саада айырыджа чалышып, Судакъ шивесинде ургъунынъ хусусиетлерини, къуланувуны, чешитлерини тедкъикъ эткентильшынаслар олмады. Ве бу меселе устюнде чалышмакъ бизим ичюн чокъ имкянлар ачыла. Къырымтатар тилинде ургъу меселеси умумий оларакъ бакъылгъан эди. Бу саада проф. А.М. Меметов чалышкъан эди ве тилимизде сёз ургъусыны я да лексик ургъуны айыргъан эди [4, С.14-15].

Биз исе Судакъ шивесинде ургъунынъ манна айырув хусусиетлерини тедкъикъ этюв ишимизни беджерип, тильшынаслыгъымызгъа, элимизде кельгенине къадар, иссемизни къошмакъ истер эдик.

Ишимизни беджермек ичюн малюматларны сербест ана тилинде, Судакъ шиведе, къонушкъан 15 эсли-башлы адамдан топлдыкъ. Респондентлеримиз 60-90 яшларында олып, орта мектеп, алий тасильни алгъанлар:

1. Нанбандт Мерьем 192 Судакъ р-ны Хапысхор кою
2. Нанбандт Айше 1927 Судакъ р-ны Хапысхор кою
3. Карахалил Ахмет 1926 Судакъ р-ны Хапысхор кою
4. Аблямитов Джелял 1923с. Судакъ р-ны Хоз кою
5. Фета къызы Асибетотай 1919с. Судакъ р-ны Таракъташ кою
6. Хасап Зелиха 1914с. Судакъ р-ны Хутлах кою
7. Гъафарова Эминэ 1921с. Судакъ р-ны Отуз кою
8. Сейтумерова шазиэ 1926с. Судакъ
9. Меметова Гульнар 1942 с. Судакъ р-ны Хутлах кою
10. Сейтбекирова Фатимэ 1926с. Судакъ р-ны Отуз кою
11. Тулуп Пакизе 1930с. Судакъ р-ны Ворон кою
12. Бекиров Назим 1922с. Судакъ р-ны Ай Серез
13. Умерова Назие 1920с. Судакъ р-ны Ай Серез
14. Какош Бекир 1919с. Судакъ р-ны Ай Серез
15. Велнев Амет 1926с. Судакъ р-ны Тохлук

Фактик малюматларыны топлап сорауларымызнынъ нетиджесинде 121 мисаль топлдыкъ.

Тедкъикъатымызны беджеререк, ургъунынъ тюркий деде тильде олгъан хусусиетлерини огренмелимиз. Ургъу тюркий деде тильде, бесе-белли, къуветли эди ве сёзнинъ биринджи эджасына тюше эди. Буны бойле исбатламакъ мумкюн:

1) эджа созукъларнынъ уйгъунлыгъы олмагъанда ёнелиш вазифесинде сакъламасы ичюн озъ аляметлерини джоймамакъ керек эди. Оны тек 1 эджагъа ургъунынъ тюшмеси иле сакъламакъ мумкюн эди.

2) ачыкъ айдын бельгиленген созукълар уйгъунлыгъы олгъан эписи тиллер пекитильген (фиксированное) ургъунен айырыла. Шу себептен тюркий деде тильде ургъу эр ерге къоюлмай эди .

3) биринджи эджагъа тюшкен ургъу эр вакъыт сёзнинъ сагъыр тутугъы иле башлангъанынен багълы.

Сонъра исе тюркий тиллерде ургъунынъ 1 эждадан сонъкисине кечюви олды. Бу кечювнинъ себеплери белли дегиль.

Земанвий тюркий тиллерде ургъу экспиратор-музыкаль (экспираторно-музыкальное). Ургъуда музыкаль ве къуветли (силовое) моментнинъ мутенасиплиги (соотношение) джумленинъ хусусиетлеринен багълы ве тюркий сёз ургъунынъ (словесное ударение) догърудан-догъру фраза ургъусы иле олгъан багъынен анылатыла. Ургъу сонъки эджагъа я да ондан эвелькисине (эсасен, сонъкисине). Тенъештирейик: баба ве аласынъ [6; 280]

Тюркий тиллерде ургъунынъ хусусиетлери, ери давасы чокъ вакъытлары девамында давалы меселе сайыла эди. Бу меселе башта тюркий тиллерде ургъунынъ тедкъикъаты эсасында пейда олгъан эди.

Шимдигеде къырымтатар тилинде бу меселе боюнджа конкрет нетиджелер олмагъаны бизни турк тилинде ургъуны огрентген алимлернинъ нокътай-назарлары иле таныш олмагъа меджбур эте ве озъ мевзумызны ачыкъламагъа ярдым эте.

20 асыр башына къадар тюркшынаслыкъта турк тилинде ургъу экспиратор, пекитильген ве сонъки эджагъа тюше деген фикир сыкъ сюретте ишлетиле эди. 1905с. И.Кунош бу фикирге къаршы чыкъып, турк тильде экспиратор ургъу биринджи эждада, музыкаль ургъу исе сонъки я да сонъкисинден эвель кельген эджагъа тюше деп язды.

1906с. К.Нильсон, эсасен муреккеп сёзлерни тедкъикъ этерек бойле нетиджеге келе: ургъунынъ къоюлгъан ери сёзнинъ тизиловинен ве созукъларнынъ хусусиетлеринен багълы.

Бир-эки йылдан сонъ В.Прёле бу фикирге къаршы чыкъты, тюркий тиллердеки ургъу акъкъында олгъан нокътай-назаргъа къол тутып, ургъу сонъки эджагъа тюшкенини къайд этти.

1927с. Г.Ракетт турк тилинде тоник (музыкаль) ургъу олгъаны акъкъында язды ве озъ макъалесинде онъа эсас ерни айырды.

Б.Коллиндер башкъа нокътай-назарнынъ тарафдары ола ве, онынъ фикириндже, юксек тон турк тилинде сонъки эджагъа хас, эгер эджа юксек тонны ташыса, экспиратор (къуветли) ургъу биринджи эджагъа тюше: эгер де тоник (музыкаль) ургъу сонъки эджагъа тюссе, ургъу биринджи эджалардан сонъ кельгенлерине кече.

Турк тилинде ургъуны тедкъикъатыны ёкюнлерек, М.Рясянен В.Прёленинъ фикирлеринен якъынлаша ве К.Грёнбекнинъ нокътай-назарынынъ акъкъатлыгъыны къайд эте. Грёнбекнинъ фикириндже, турк ургъусы тедкъикъатчыларынынъ кенди тиль акцентологик хусусиетлеринден табийлигини ве бу алнен багълы олгъан музыкаль ве къуветли ургъу арасындаки фаркъларынынъ базы-бир къабартувлары бар.

Л.Старостов турк тилинде сёз ичинде 2 ургъу-къуветли (экспиратор) ве музыкаль (тоническое) деген фикирни кескин тенкъидке огърата, озю исе тюркий тиллерде музыкаль ургъунынъ ерине фраза интонациясына аит олгъан адисени ялынышып къабул этильгенини къайд эте. А.Н.Кононов турк ургъусынынъ нисбий багъыны ве эсасен сонъки эджагъа тюшкенини къайд эте.

Турк ургъусы этрафындаки давалар якъын вакъытта чезиледжегине умят бермей эдилер. К.Грёнбек турк ургъу меселесининъ чезилюви темелини къойды. Турк тилинде тон ерининъ денъишювини къайд этип, К.Грёнбек ургъунынъ фонологик иррелевантностьни ве чокъусы сёзлерде махсус ургъунынъ олмагъаныны къайд этти.

Тюркий тиллерде ургъу меселесининъ огренюви турк тилиндекисинден чокъ фаркъланмай. Амма, турк тилине бакъкъанда, башкъа тюркий тиллер акцентологик джеэттен кече огренильмеге башландылар ве тедкъикъат програмасынынъ макъсадына иришмек ичюн зияде терен ве джиддий янашылды.

Юкъарыдаки фикирлерге эсасланып, тюркий тиллердеки ургъунынъ хусусиетлери ве ери акъкъында бирден нетиджелер чыкъармагъа къыйын. Чокъусы вакъыт тюркшынасларнынъ фикирлери бири-бирине къарма-къаршы келе эдилер. Бесебелли, бу тюркий тиллерде ургъунынъ яхшы ифаделегенмегенинен ве зайыф меркезлешкенинен (централизованное) багълы.

Тюркий тиллерде ургъу-къуветли ве, чокъусы эр вакъыт дегиль, тоннынъ юксеклигинен белгилемей. Базы ихтарларгъа бакъмадан, ургъу эр вакъыт сонъки эджагъа тюше.

Тюркшынаслыкъта ургъуны тедкъикъатынынъ тарихыны огренип, озъ тилимизге, мевзумызгъа аит олгъан ерлерини таптыкъ, ве эр алим озъджесине акълыдыр. Тюркшынасларнынъ фикирлеринде токъталып, Судакъ шивесинде келишикли моментлерни къайд этмелимиз: Судакъ шивесинде ургъу экспиратор (къуветли) сайыла ве, озъджесине мана айырув вазифесини ташый; эсас ургъу эписи исмий сёз чешитлеринде, эсасен сонъки эджагъа тюше, фииллерде ургъу эр тюрлю ерде ола биле.

Ургъунынъ мана айырув хусусиетлери акъкъында Р.И. Аванесов язгъан эди ве рус тилинде контраст чифтлер группаларыны айырды. Р.И.Аванесовнынъ классификациясына М.И.Трофимов эсасланып, озъбек тилинде ургъунынъ, мана айырув хусусиетлерине коре классификациясыны япты ве контраст чифтлер группаларыны айырды, тедкъикъ этти, рус ве башкъа тюркий тиллернен тенъештирди.

Бу принципке эсасланаракъ, бизни меракъландыргъан шивемизге хас олгъан контраст чифтлерни айырмакъ истер эдик.

Тюркий тиллерде мана айырув ичюн ишлетильген ургъу контраст чифтлерде олгъаны акъкъында та И.Н. Березин къайд эткен эди. Бундан сонъра Н.К. Дмитриев морфологик дифференциациясынынъ бир сыра мисаллерни косьтерген эди.[9;64с] Озьбек тилинде ургъунынъ мана айырув вазифеси акъкъында А.Г.Гуломовнынъ ишинде буюк ер айырылгъан эди. Чокъ муэллифлернинъ фикирлерине коре, башкъа тюркий тиллерде олгъаны киби къырымтатар тилинде де эм де судакъ шивесинде ургъу сонъки эджагъа тюше, эгер де сёзге аффиксиф къошулса, ургъу сонъки къошулгъан аффикске кече. Бойлеликнен, базы формантлар ве дереджеликлер озюне ургъу къабул

этмеселер де, ургъу мында багълы олгъаны киби сайыла. Биринджи ден, Бойле ал ургъу кююлув еринен фаркълангъан сёзлернинъ контраст чифтлер ягылув имкянларынен багълы. Бойлеликнен, контраст чифтлернинъ тертип этиджелер – бу эр вакъыт, асылында сёзлер дегиль де, сёз шекиллери (словоформы)

Бу ишимизни тедкъикъ этерек, Р.И. Аванесовнынъ ве М.И. Трофимовнынъ классификацияларына эсасланамыз ве анна тилимизге хас олгъан ургъунынъ хусусиетлерини козьге алып, контраст чифтлернинъ группаларыны айырып, оларны огренмек истеймиз.

Биринджи контраст чифтлер группасыны шекиль я да чешит сёз чешитлеринден мейдангъа кельген, дереджеликлернен бириккен там маналы сёзлернинъ къаршы кююлывы тешкиль эте. Бойлеликнен, бу асылында сёзлернинъ, я да парадигмадан чыкъарылгъан айры шекиллернинъ къаршы кююлувы дегиль. Бу – бутюн моделлернинъ къаршы кююлувы, демек, морфемаларнынъ ве дереджеликлернинъ къаршы кююлывы. Эки чифтни тертип эткен сёз япыджы негизлер бир мананы ташый. Бу группаны Бойле чифтлер тертип эте:

а) ургъулы, ёкълукъны ифаделеген –сиз/-сыз аффикслернен мейдангъа кельген ве ургъусыз предикатив аффиксли сёз шекиллери: башсыз-башсыз, президентсиз-президентсиз, копексиз-копексиз, алимсиз-алимсиз, акъылсыз-акъылсыз, сизсиз-сизсиз, оджасыз-оджасыз, анасыз-анасыз, бабасыз-бабасыз, тезанасыз-тезанасыз, аласыз-аласыз, къуветсиз-къуветсиз, гульсиз-гульсиз, багъчевансыз-багъчевансыз, дюльгерсиз-дюльгерсиз, талебесиз-талебесиз, герексиз-герексиз, пуканасыз-пуканасыз, катасыз-катасыз, таптасыз-таптасыз.

б) ургъулы –мыз/-миз мулъкиет аффикслери олгъан ве ургъусыз –мыз/-миз предикат иле япылгъан сёз шекиллери: оджамыз-оджамыз, парамыз-нарамыз, анамыз-анамыз, бабамыз-бабамыз, койлюмиз-койлюмиз, телебемиз-талебемиз, тезанамыз-тезанамыз, пуканамыз-пуканамыз, таптамыз-таптамыз, катамыз-катамыз.

в) ургъулы –да/-де, -та/-те ер келиши аффиксли ве ургъусыз да, де дереджеликлери ве исмий сёз чешитинен япылгъан сёз шекиллери: сенде-сен де, эвде –эв де, менде – мен де, анада- ана да, тепеде –тепе де, дерсте-дерс те, кошеде-коше де, джебде – джеб де, чувалда-чувал да, башымда-башым да, хышта

– хыш та, язда- яз да, гузьде- гузь де, баарьде- баарь да, хазанда-хазан да, гозьде-гозь де, эльде-эль де, достумда- достум да, дефтерде – дефтерде, китапта-китап та, теректе-терек те, гонюль де- гонюльде, юректе-юрек те.

Юкъарыда къайд этильген омонимик аффикслернинъ базы бирилери бам-башкъа бири-биринден фаркълангъан этимологиясынен белли, мисаль оларакъ – да / да. Базыларнынъ умумий этимологиясы бар, мисаль оларакъ – мыз/-миз . Чокъусылары мана джеэттен о къадар бири-биринден фаркъланалар ки, тасавур этмек дегиль де, оларгъа нейда олув умумийлигини узакътан биле косътермеге имкян ёкъ. Бу мисаллер ичюн ургъу бир де бир грамматик категориянынъ ифаделенюв вастасы сайылмай, чюнки бу морфемаларнынъ ич бириси айны шу категориягъа кирмей.

Экинджи группагъа биринджи къысымы сёз денъиштириджи моделлерге я да дереджеликлери иле бирикювине аит олгъан айны шу негизден я да тамырдан мейдангъа кельген сёзлернинъ къаршы кююлывы, экинджиси-сёз

япыджы аффикс ярдымы иле япылган чифтлер кире. Бойлеликнен, бу мисаллер омонимияда ве морфемаларнынъ къаршы къоюлувында эсасланалар. Бу сёз япыджы аффикс чокъусы алларда продуктив олса да, Судакъ шивесинде онынъ ярдымы иле япылган сёзлер нек чокъ дегиль. Мында невбеттеки чифтлер кире:

1. фильден мейданга кельген ургъулы –ма/-ме аффиксинен исим я да сыфат ве ургъусыз менфийликни ифаде эткен –ма/-ме аффикси иле филь: ашлама-ашлама, сюзьме-сюзьме, бурма-бурма, бастырма-бастырма, созма-созма, долма-долма, хавурма-хавурма, сарма-сарма, хувурма-хувурма, хайтарма-хайтарма, кесме-кесме, орьме-орьме, ойма-ойма, сюрьме-сюрьме, басма-басма, хазма-хазма, сачма-сачма, сатма-сатма, хурма-хурма, ярма-ярма, хаима-хаима, тиреме-тиреме, тарам-тарам, (х)къайтма-(х)къайтма, хойма-хойма, шашма-шашма, тизме-тизме, хошма-хошма, сайлама-сайлама, язма-язма, яйма-яйма, кертме-кертме.

2. ургъулы 2 шахыс чокълукъта олган мулькиет аффиксли исимий сёз чешити иле ургъусыз эмир мейиль чокълукъта олган 2 шахыс филь ялгамасындан япылган сёз чешитлери: алыныз-алыныз, сюрюнъиз-сюрюнъиз, чекиниз-чекениз, ташыныз-ташыныз, охунуз-охунуз, ичиниз-ичиниз, хашыныз-хашыныз, хыджынъыз-хыджынъыз, тюшонъиз-тюшонъиз, хырынъыз-хырынъыз, хохланъыз-хохланъыз, языныз-языныз, хурунuz-хурунuz, басманъыз-басманъыз, басманыз-басманыз, тизиниз-тизиниз, сайыныз-сайыныз.

Небеттеки группаны тешкиль эткен айры сёз шекиллеринден янылган, амма сес теркиби эсасында апансыздан бир кельген, бам-башкъа тамырлардан тертип олунган къарма къаршылыкъ тешкиль эте: алма-алма, сюзьме-сюзьме, атыныз-атыныз, сачыныз-сачыныз, язманыз-язманыз, кулюниз-кулюниз, отюнюз-отюнюз, алыныз-алыныз, ташыны-ташыныз, сюрюниз-сюрюниз, хашыныз-хашыныз, охунуз-охунуз, хурунuz-хурунuz, басманыз-басманыз, ханыныз-ханыныз, тартма-тартма, сытма-сытма, хошунuz-хошунuz.

Ишимизни тедкъикъ этерек, дик нетиджелер чыкъармакъ мумкюн:

1. Респондетлернинъ нуткъундан бизни меракъландыргъан малюматларны язып алдыкъ. Умимий оларакъ 121чифт сёзлерни топлалдыкъ, олар чешит сёз чешитлерине аит:

алма-алма
исим дик
сенде – сен де
замир – замир
тизме- тизме
сыфат – дик

2. топланган малюматларымызны тедкъикъ этип, судакъ шивесинде 3 энв эсас контраст чифтлер группасыны айырдыкъ.

3. Классификацияны япкъанда сёз моделлерден башлап, зияде изоляцияда олган сёз шекиллерине кечтик.

Талилимизден корюне д, ургъу учь тюрлю ола – фраза, тактлы ве сёз ургъулары. Бундан гъайры ургъунынъ синтактик джеэттен де эмиети бар.

4. Бундан гъайры ургъунынъ дик айырув джеэттен де буюк эмиети олгъаныны аныладыкъ.

Бурма- иш-арекет манасыны ташый ве эмир мейилинде дик.

Гульсуз – алямет манасыны ташый ве сыфат ола.

Гульсуз – предметлик манасыны ташый ве исим ола.

Бойлеликнен, Судакъ шивесинде дик айырув джеэттинден пек буюк эмиети бар. Онынъ дик айырув вазифеси ярдымынен Судакълылар лакъырды эткенде сёзлернинъ керекли эджаларына ургъуны къойып, оларны догъру къуллаанмагъа оларар. Ойле этип, Судакъ шивесинде лакъырды эткенлер хаталаргъа ел бермейлер. Занымызджа, ишимизни беджерип, тильшынаслыкъта, анна тилимизнинъ огренювине, озь иссемизни къоштыкъ деп беллеймиз.

Илериде тилимизнинъ башкъа ялыбой шивелеринде, дикр тюркий тиллерде ургъунынъ ишлетилнов хусусиетлерини огренип, Судакъ шивесиндекинен тенъештирип, оларнынъ арасында умюм ве фаркълайыджи хусусиетлерини тедкъикъ этмек истер дик.

Къуллаанылгъан эдебият

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1987.-208с.
 2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков.- М.: Изд-во. Вост.лит.,1962.-607с.
 3. Кодухов В.И. Общее языкознание.- М.:Высш. Школа, 1974.-303с.
 4. Меметов А.М. Кырымтатар тили. –Акъмесджит: Кырымпедокъувнешир, 1997.-176с.
 5. Самойлович А.И. Опыт краткой крымскотатарской грамматики. – Пг.: Тип. И.Бороганского, 1916.-104с.
 6. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка.-М.:Изд-во АН.СССР, 1955.-152с.
 7. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.-М.: Наука, 1986.-302с.
 8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика.-М.: Наука, 1984.-484с.
 9. Советская тюркология.1980г.№4с.63-71.
 10. Старостов Л.Н. Об ударении турецком языке. – «Труды Военного института иностранных языков», вып.2., М., 1953.
 11. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.-Л.: Наука, 1970.-203с.
- Лугъатлар:
12. Абдуллаев О., Умеров М. Русско-крымскотатарский учебный словарь- Симферополь: Крымучпедгиз, 1984.-383с.
 13. Меметов А.М. Имя лугъаты – Акъмесджит: Кырымпедокъувнешир, 1994.-174с.
 14. Усеинов С.М.Русско-крымскотатарский словарь.-Тернополь: СМНВП. «Диалог», 1994.-395с.
 15. Эмирова А.М. Словарь-справочник лингвистических терминов -- Симферополь: Крымучпедгиз, 1995.-96с.

Статья поступила в редакцию 20.03.2005